

Інституційні зміни та особливості імплементації інституцій в інституційне середовище

Процеси адаптації запозичених у країнах-донорах інституцій до інституційного середовища країн-рецепієнтів не втрачають актуальності, оскільки вони впливають на створення ефективної інституційної структури економіки для забезпечення стійкого економічного зростання та економічного розвитку.

Досліджено проблему імплементації інституцій на основі попередньої її структуризації, з'ясовано основні причини конфліктів між запозиченими інституціями і наявною інституційною структурою та окреслено шлях до ефективної стратегії імплементації інституцій. Зауважена можливість кількісної оцінки попиту і пропозиції на інституції.

З'ясовано основні причини конфліктів між запозиченими інституціями та інституційною структурою економіки країни, а також можливі сценарії розвитку процесів їх імплементації до інституційної структури країни-рецепієнта.

Встановлено та досліджено основні рівні взаємодії між економічними агентами: 1) масової економічної культури (споживачі, наймані працівники); 2) економічної культури осіб, які приймають управлінські рішення на рівні організації; 3) теоретичної економічної культури. Основну увагу приділено можливостям впливу економічних агентів на впровадження нових інституцій у господарську практику.

Обґрунтовано основні складові та особливості впровадження ефективної стратегії імплементації інституцій і визначальну роль у цьому процесі культури, яка встановлює інституційні форми всякої соціальної дії на основі сформованих у суспільстві цінностей.

Ключові слова: інституційні зміни; імплементація інституцій; інституційне середовище; інституційна структура економіки.

Актуальність теми. Інституційна структура кожної економічної системи перебуває під перманентним впливом науково-технічного прогресу та обумовлених ним соціальних змін. Забезпечити стійке економічне зростання та економічний розвиток може тільки ефективна інституційна структура, що складається з інституцій, що витримали випробування у конкурентному середовищі.

Інституції, що діють ефективно в інституційному середовищі національних економічних систем, що побудовані на засадах ринкової економіки, намагалися залучити до побудови в Україні нової пострадянської економіки. При цьому бралася за аксіому, що існує певний набір інституцій, який має універсальну природу, а тому може бути беззастережно імплементований до будь-якої ринкової економічної системи. Передбачалося, що Україна зекономить час, використовуючи інституції, що пройшли апробацію у розвинених країнах, та забезпечить прискорений розвиток для своєї економіки. Проте на практиці така поспішність не принесла очікуваних результатів, оскільки запропонований традиційний «набір ринкових інституцій» часто вступав у конфлікт з пострадянською економічною системою України.

Перенесення інституцій з однієї економічної системи в іншу, як свідчить світовий досвід, зовсім не гарантує для країни-рецепієнта прискорений економічний розвиток. Необдумані і поспішні трансплантації економічних інституцій можуть забезпечити країні, у кращому випадку, роль постійного наздоганяючого, а не країни-лідера економіки світу.

Оскільки інституції, що добре себе зарекомендували в одному економічному середовищі, можуть мати руйнівний характер у другому, актуалізуються критерії відбору таких ефективних інституцій, які б не мали деструктивного впливу на інституційне середовище країни-рецепієнта.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор. Дослідженню інституційних змін та проблемам імплементації інституцій присвячені праці класиків інституціоналізму: Д.Норта [3], Т.Парсонса [4], О.Вільямсона [6], А.Вінтера [6], Дж.Ходжсона [7], Й.А. Шумпетера [8] та сучасних вчених: Я.Кузьміна [1, 2], А.Яковлева [2], В.Радаєва [2], Є.Ясіна [2], В.Полтеровича [5]. Автори робіт, що досліджують процеси трансплантації інституцій, в основному підкреслюють конфліктність запропонованих інституцій усталеним історичною еволюцією неформальним обмеженням у суспільній системі країни-рецепієнта.

Метою статті є встановлення основних причини конфліктів між імплементованими інституціями країни-донора і наявною інституційною структурою країни-рецепієнта, та обґрунтування основних факторів стратегії створення ефективної інституційної структури економіки.

Викладення основного матеріалу. Економічна наука зіштовхується з проблемами, які мають різний рівень структурованості: одні досить чітко окреслені й деталізовані з точки зору кількісних оціночних характеристик; інші є якісними проблемами, тобто не деталізовані й чітко не окреслені. Проблема імплементації інституцій, на наш погляд, є якісною проблемою, а тому потребує *попередньої структуризації* якісної проблеми з метою встановлення взаємозв'язків між її складовими та її вирішення. Доцільно з'ясувати основні *причини конфліктів* між запозиченими інституціями та наявною інституційною структурою економіки у державі. Нарешті, важливо окреслити *ефективну стратегію імплементації інституцій*.

Структура системи описує тільки відносно стійкі компоненти та зв'язки. Зв'язки перетворюють систему з простого набору компонентів у єдине ціле і разом з компонентами визначають її стан і структуру системи. Структура системи є сукупністю компонентів та внутрішніх зв'язків системи. Щоб зрозуміти структуру системи, потрібно провести її декомпозицію – виокремити доступні для аналізу її підсистеми та елементи, які, відповідно до завдань аналізу, не діляться на складові частини. Враховуючи властивості ієрархічності, систему можна подати через структуру її частин – від підсистем до елементів.

Аналіз поняття «структури» певного об'єкта (наприклад, інституційної структури економіки) є логічним продовженням аналізу «системи», яка стосовно «структури» є вихідним і більш загальним поняттям. У процесі дослідження об'єкт спочатку розглядають як певну систему, а потім з'ясовують стійкі зв'язки між його елементами. Коли відома система, то структура розглядається як певний її аспект. Проте надавати системі певних структурних характеристик можна тільки тоді, коли ми визначимо зміст (структуру) об'єкта безвідносно до його форми (тобто безвідносно до системи).

Отже, спробуємо дослідити проблему *імплементації інституцій* у площині основних елементів ринку досконалої конкуренції, оскільки конкуренція разом з попитом і пропозицією та ціноутворенням формують структуру ринкового механізму. Разом з тим з'ясуємо особливості конкуренції інституцій на ринку в умовах стійкого інституційного середовища економічної культури.

Почнемо з *попиту на інституції*. Попит на інституції буде виникати там, де існує потреба у мінімізації трансакційних витрат (гарантування безпеки, ефективність прийняття управлінських рішень). На основі сказаного «споживачами інституцій» можуть бути як домогосподарства, так і держава. Інституції покликані суттєво зменшити витрати на пошук і обробіток інформації та на проведення перемовин і укладання контрактів, створити сприятливе інституційне середовище для господарської діяльності. У такому розумінні інституції подібні до суспільних благ, але, на відміну від них, впровадження інституцій не завжди сприяє розширенню економічного вибору. Інколи все може відбуватися навіть навпаки: наприклад, прийняття певного закону може суттєво обмежити свободу вибору для певної категорії населення, але сприяти досягненню загальнонаціональних цілей. З метою пом'якшення негативних наслідків законодавство для вразливих груп населення може передбачати диверсифікацію інституцій. Зокрема, в перехідний період впровадження пенсійної реформи законодавство України передбачило можливість науково-педагогічним працівникам обирати тип пенсійного забезпечення: загальну чи наукову пенсію.

Залежно від позитивного чи негативного сприйняття інституцій, імплементація формальних інституцій може протікати у запеклій боротьбі між різними групами економічних агентів. Отже, може існувати певна *ціна*, яку готові заплатити конкурентні групи за впровадження (чи відхилення) конкретних формальних правил. Порівняння трансформаційних витратків бюджету на збереження наявної інституції з трансформаційними витратками та трансакційним ефектом (позитивним чи негативним) від впровадження нової інституції створює *можливість кількісної оцінки* попиту на інституції.

У чому особливості *пропозиції інституцій*? Розвинені держави зацікавлені у поширенні зрозумілих для них «правил гри» у світі, а тому готові навіть спонсорувати впровадження ринкових інституцій у бажаному регіоні планети. Це нагадує ринок інновацій, але з тією відмінністю, що за імплементацію інституцій не треба платити, бо, на відміну від інновацій, вони не мають власника. У такому випадку можливості кількісної оцінки пропозиції інституцій на основі трансакційних і трансформаційних витратків навіть більш очевидні, ніж при попиті на інвестиції.

Інституції тісно пов'язані з політичною боротьбою у світі, оскільки є носіями певної ідеології. Варто підкреслити, що авторитарні держави не сприймають «правила гри» вільного суспільства, а тому чинять опір впровадженню ринкових інституцій. Чи є ринкова економіка беззаперечною і єдиною моделлю світового розвитку – питання відкрите. У будь-якому разі прихильники теорії суспільного вибору докладають зусиль для вирішення цієї проблеми. Існує небезпека, пов'язана зі штучним перенесенням «чужих» інституцій на несприятливий національний ґрунт. На цьому етапі має існувати своєрідний «національний фільтр», який би відкидав неадекватні для країни інституції, що ігнорують особливості господарської культури народу. Слід зрозуміти, що тривале існування неефективних інституцій часто підкреслює їхню важливість для конкретного суспільства, а тому не завжди варто порушувати неформальні норми і угоди, які є характерними ознаками для певної цивілізації.

Провідну роль у створенні нового *інституційного порядку*, який би адекватно відповідав вимогам суспільства, відіграє держава. Впровадження інституційних змін і формування інституційного порядку залежить від наявного інституційного середовища (соціального, економічного, технологічного, політичного) та структури адміністративного апарату. Річ в тім, що адміністративний апарат завжди має власні, відмінні від державних, інтереси, що може суттєво перешкоджати втіленню бажаної для суспільства економічної політики і спотворити очікувані результати.

Якими ж є основні *причини конфліктів* між запозиченими інституціями та інституційною структурою економіки країни?

Запозичення інституцій порушує наявну рівновагу. Ефективність інституцій і нова рівновага залежить від мінімізації трансакційних витрат, а тому вони є рушійною силою інституційних змін (Д.Норт), а ринок (конкуренція) та ієрархія (бюрократія) тими двома великими суспільними інституціями, які можуть ефективно впливати на їх зниження. Витрати натомість перебувають у прямій залежності від інституційної структури економіки конкретної країни. Можливі дві ситуації: 1) нова інституція вдало адаптується до інституційного середовища країни-рецепієнта і стає складовою її економічної культури; 2) нова інституція конфліктує з наявною економічною культурою, а отже, створює дисфункцію для інституційного середовища.

У другій ситуації можливі різні сценарії розвитку процесів імплементації інституцій:

1) інституція виявилася недієвою з причини несумісності з особливостями господарських традицій країни-рецепієнта. Наслідком такого конфлікту може бути переродження змістовного наповнення інституції при збереженні її зовнішньої форми або ж активізація нових дисфункцій;

2) інституція спонукала до активізації альтернативної інституції, яка поступово її витісняє та створює «інституційні пастки», що звужує сферу дії впроваджуваної інституції;

3) конфлікт інституції з наявними неформальними інституціями країни-рецепієнта, які визначають стереотипи поведінки у суспільстві. Наслідком є інституційний конфлікт, оскільки інституційне середовище країни-донора і країни-рецепієнта є суперечливим;

4) парадокс передачі, який пов'язаний з тривалим періодом впровадження інституції і характеризується активізацією негативних явищ в економіці [5].

Окреслені сценарії адаптації імплементованих інституцій до економічної культури конкретної країни залежать від можливостей впливу на господарську поведінку людини.

У своїй господарській діяльності людина керується цінностями, які формують правила та стереотипи її поведінки (норми, обмеження, санкції) у соціумі та встановлюють соціальні стандарти. Цінності важливі, оскільки вони визначають не тільки цілі суспільного розвитку та засоби їх досягнення, але й пріоритет у виборі знань і здібностей.

Взаємодія між економічними агентами відбувається на трьох основних рівнях: 1) масової економічної культури (споживачі, наймані працівники); 2) економічної культури осіб, які приймають управлінські рішення на рівні організацій; 3) теоретичної економічної культури.

Масова економічна культура втілена у цінностях, знаннях і здібностях великої кількості споживачів і найманих працівників, які приймають рішення в площині власних інтересів та інтересів своєї родини. На рівні масової економічної культури цінності є найважливішими, оскільки вони безпосередньо визначають масову економічну поведінку, обумовлюють її стимули та обмеження. Індивід не може ігнорувати культурне середовище, до якого він потрапляє з моменту свого народження, яке формує його мову, звички, уявлення, здібності, мотивації. Саме культура генерує форму і зміст поведінки людини. Культурна традиція передбачає такий процес взаємодії між елементами культури, коли кожен з них має можливість впливати на інших, натомість відчувачи відповідний вплив на себе. На цьому рівні знання як елемент культури суттєво не впливають на економічну поведінку людини. Індивіди орієнтуються передусім на поведінку подібних до себе та імітують переважно успішні зразки поведінки оточення, проте така імітація відбувається, як правило, без її критичного осмислення.

Економічна культура менеджерів і керівників організацій поширюється на значну частину людей, які делегували їм свої права у прийнятті рішень. Вони продукують управлінську культуру у суспільстві і суттєво впливають на можливості імплементації інституцій у господарську практику.

Теоретична економічна культура професійних економістів скерована на створення шаблонів поведінки для представників першого і другого рівнів піраміди. Проте професійні економісти тільки аналізують поведінку інших, але самі не мають можливості безпосередньо впливати на прийняття рішень. Приймаючи рішення, вони покладаються більше на теоретичні знання, а не на панівні у суспільстві цінності та інституційні обмеження [1, 2]

Таким чином, на сценарії імплементації інституцій визначально впливає *культура*, яка встановлює інституційні форми будь-якої соціальної дії на основі цінностей, що є інформаційною основою для регулятивної функції поведінки людини. На думку Т.Парсонса, соціальні системи залежать від частково імплантованих у них культурних систем, але зворотний вплив соціальної системи на інституції культури є також надзвичайно важливим [4, с. 737]. Норми культурної дії можуть бути диференційовані залежно

від рівня їх сприйняття та укоріненості у суспільстві, але не викликає заперечень, що вони є результатом угоди між його членами. Ядром культурної системи (враховуючи систему економічної культури) є цінності, що конкретизовані у нормах та обмеженнях і впливають на свідомість та поведінку людини у всіх сферах її життєдіяльності.

Ефективна стратегія імплементації інституцій має ґрунтуватися: 1) на виборі інституцій, дослідженні їх пріоритетності до поставленої мети та узгодженості щодо наявної інституційної структури економіки; 2) на створенні механізму імплементації; 3) на впливі на інституційне середовище для позитивного сприйняття нової інституції економічними агентами.

Імплементація нових інституцій рідко передбачується, яка часто може супроводжуватися тимчасовим зростанням трансформаційних і трансакційних витрат з метою їх мінімізації у майбутньому. Такі побічні наслідки завжди варто брати до уваги з огляду на часовий лаг від моменту впровадження інституції до її кінцевої позитивної адаптації. Важливо зважити відповіді на запитання: 1) Чи завжди висока ціна виправдовує необхідну імплементацію? 2) Можливо, зважаючи на великий спротив наявної інституційної структури, слід переосмислити необхідність такого впровадження?

Встановлюючи стратегічні завдання імплементації інституцій з метою створення ефективної інституційної структури, слід також зважати на факт, що не існує універсальних шаблонів, які б регулювали цей процес. Кожна економіка має свої національні особливості, встановлені цінності та стереотипи сприйняття господарського життя. Обираючи бажану інституцію для впровадження, важливо вивчити її позитивні і негативні прояви в інституційній структурі країни-донора та, за потреби, здійснити її модифікацію з метою безболісної адаптації до економічної системи країни-рецепієнта. В економічній літературі популяризують також ідею «вироснування інституцій», яка передбачає одночасне запозичення декількох варіантів інституцій з країни-донора та їх конкуренцію з наявними інституціями країни-рецепієнта [2]. Така конкуренція має сприяти появі інституції ефективною дію. Крім того, для стратегії імплементації інституцій рекомендують концепцію «проміжної інституції», яка базується на рекомендації створення нової інституції на основі діючої інституції у країні-рецепієнті, що дозволяє регулювати темпи нововведень.

Щоб запобігти негативним наслідкам та перешкодити спотворенню ідеї впровадження інституцій, владні структури мають заохочувати відкритість процесу та діалог між різними соціальними групами, які зацікавлені (чи не зацікавлені) у кінцевій меті заходу.

Розвиток інституційних змін невід'ємний від змін у технологіях, а тому може відбуватися за такими трьома сценаріями: 1) зміна технології, потреб і переваг у суспільстві може вимагати певної інституційної адаптації; 2) повільні зміни інституцій, що запізнюються до нових викликів координації та інтеграції; 3) визнання взаємної незалежності інституційних і технологічних змін, коли жоден з названих процесів не відіграє провідної ролі.

Держава може або стимулювати створення ефективного інституційного порядку, або, через інерційність, утримувати структури, які мають досить високий рівень трансакційних витрат. Коли інституційний порядок перебуває на стадії трансформації, то стійкість інституцій, що зайняті його формуванням, буде залежати від порівняльної ефективності альтернативних способів координації господарської діяльності. Отже, на вибір економічної політики держави будуть впливати конкретне інституційне середовище та інституційна конкуренція, яка з'ясовує рівень ефективності механізмів координації. Держава має зберегти за собою право основного інституційного новатора з метою виявлення та інтеграції суспільних переваг.

Держава формує інституційну структуру економіки (інституційний прядок) через засоби макроекономічної політики, яка здійснюється нею як суб'єктом економічної системи, виокремлюється від неї і набуває рис окремої інституції.

Україна сьогодні не має впорядкованої і стійкої інституційної структури, адекватної механізму ринкової координації, тому різні типи економічної координації конфліктують між собою. Парадокс у тому, що державне втручання в економіку в Україні є надмірним, оскільки не спрацьовують механізми ринку, а останні не можуть ефективно функціонувати через відсутність відповідної інституційної структури. Отже, макроекономічна політика в Україні має бути скерована першочергово на створення ефективної інституційної структури економіки. На цьому шляху варто уникати ідеології примату держави над інтересами соціуму, ізоляціонізму та пострадянського патерналізму.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В Україні держава в інтересах суспільства має забезпечити створення ефективної інституційної структури економіки, яка через систему формальних обмежень сприятиме мінімізації трансакційних витрат в інституційному середовищі та забезпечить втілення пріоритетних для українського суспільства інституційних змін. Впровадження інституційних змін має бути детерміноване культурою (культурною раціональністю) на основі імплементації інституцій адекватних до первинної неформальної інституції – економічної ментальності. Економічна культура має забезпечити мотивацію економічних суб'єктів, враховувати складність середовища (трансформаційні і трансакційні витрати), забезпечити їх спроможність ефективною адаптації до змін інституційного середовища.

Список використаної літератури:

1. Кузьминов Я.И. Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты / Я.И. Кузьминов. – Москва : Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2006. – 444 с.
2. Институты: от заимствования к выращиванию / Я.Кузьминов, В.Радаев, А.Яковлев, Е.Ясин // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 5–27.
3. Норт Даглас Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас ; пер. з англ. І.Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
4. Парсонс Т. О социальных системах / Т.Парсонс. – М. : Академический проект, 2002. – 832 с.
5. Постсоветский институционализм : монография / под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Деметьева. – Донецк : Каштан, 2005. – 480 с.
6. Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О.Е. Вільямсона, С.Дж. Вінтера ; пер з англ. А.В. Куликова ; наук. ред. пер. В.П. Кузьменко. – Київ : А.С.К., 2002. – 336 с.
7. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж.Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
8. Шумпетер Йозеф А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / А. Йозеф Шумпетер ; Пер. з англ. В.Старка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.

References:

1. Kuz'minov, Ya.I. (2006), Kurs institutsional'noi ekonomiki: instituty, seti, transaktsionnye izderzhki, kontrakty, Izd. dom. GU VShE, Moskva, 444 p.
2. Kuz'minov, Ya., Radaev, V., Yakovlev, A. and Yasin, E. (2005), «Instituty: ot zaimstvovaniya k vyrashchivaniyu», *Voprosy ekonomiki*, No. 5, pp. 5–27.
3. Nort, Dagleas (2000), *Instytucii', instytucijna zmina ta funkcionuvannja ekonomiky*, per. z angl. Dzjub, I., Osnovy, K., 198 p.
4. Parsons, T. (2002), *O sotsial'nykh sistemakh*, Akademicheskii proekt, M., 832 p.
5. Nureeva, R.M. and Dement'eva, V.V. (ed.) (2005), *Postsovetiskii institutsionalizm*, monografiya, Kashtan, Donetsk, 480 p.
6. Vil'jamsona, O.E. and Vintera, S.Dzh. (ed.) (2002), *Pryroda firmy: Pohodzhennja, evoljucija i rozvytok*, per z angl. Kulykova, A.V., nauk. red. per. Kuz'menko, V.P., A.S.K., Kyi'v, 336 p.
7. Khodzhsjon, Dzh. (2003), *Ekonomicheskaya teoriya i instituty: Manifest sovremennoi institutsional'noi ekonomicheskoi teorii*, Delo, M., 464 p.
8. Shumpeter, Jozef A. (2011), *Teorija ekonomichnogo rozvytku: doslidzhennja prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnogo cyklu*, per. z angl. Starka, V., Vyd. dim «Kyjevo-Mogylyans'ka akademija», K., 242 p.

Ущাপовський Юрій Володимирович – доктор економічних наук, професор Державного університету «Житомирська політехніка».

Наукові інтереси:

- методологічні аспекти інституційного аналізу економічних систем;
- проблеми історії та теорії економічної думки України та світу.

E-mail: ushch@i.ua.

Ushchapovskiy Yu.V.

Institutional changes and features of implementation of institutions in the institutional environment

The processes of adaptation of institutions borrowed from donor countries to the institutional environment of recipient countries are still relevant, as they influence the creation of an effective institutional structure of the economy to ensure sustainable economic growth and economic development.

The problem of institution implementation on the basis of its previous structuring is studied, the main causes of conflicts between borrowed institutions and the existing institutional structure are clarified and the way to an effective strategy of institution implementation is outlined. The possibility of quantitative assessment of supply and demand at the institution is noted.

The main causes of conflicts between borrowed institutions and the institutional structure of the economy and possible scenarios for the development of their implementation in the institutional structure of the recipient country are singled out.

The main levels of interaction between economic agents have been established and studied: 1) mass economic culture (consumers, employees); 2) economic culture of persons who make management decisions at the level of organizations; 3) theoretical economic culture. The main attention is paid to the possibilities of influence of economic agents on the introduction of new institutions in economic practice.

The paper substantiates the main components and features of the implementation of an effective strategy for the implementation of institutions and the decisive role in this process of culture, which establishes the institutional forms of all social action on the basis of values formed in society.

Keywords: institutional changes; implementation of institutions; institutional environment, institutional structure of the economy.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2022.